સાહિત્યમાં મનોસંચલનોનું આલેખન

પ્રા. સંગીતા રમેશચંદ્ર શાસ્ત્રી

ગુજરાત આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કૉલેજ, અમદાવાદ.

સાહિત્ય એ સમાજનું પ્રતિબિંબ છે. સમાજ કે સંસ્કૃતિ કોઈ પણ હોય, એને એનું પોતાનું આગવું સાહિત્ય તો હશે જ. એક પેઢી આ સાહિત્યનો વારસો બીજી પેઢીને આપતી જ હશે અને એટલે જ સમાજના વિકાસની દિશા અને ગતિનો અંદાજ આપણે સુપેરે લગાવી શકીએ છીએ. વાર્તાઓ, લોકગીતો, પ્રભાતિયા – આ બધું જ જે તે સમયની સંસ્કૃતિ અને જે તે સમયના માનવીના દૃષ્ટિકોણ, વિચારધારા અને જીવન ફિલસૂફી વ્યક્ત કરે છે. આમ, સમાજ જાણે-અજાણ્યે આગલી પેઢી માટે પોતાના પદ્દચિહ્નો છોડતો જાય છે અને આપણી પાસે આ જ રીતે પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્યનો ભંડાર એકત્રિત થતો જાય છે. વિવિધ ભક્તિકાવ્યો, ચારણી સાહિત્ય, લગ્ન પ્રસંગે ગવાતા લગ્નગીતો, ફટાણા, ગરબા, અરે, મરશિયા પણ પ્રસંગ અનુસાર માનવીની લાગણીઓને વાચા આપે છે. આ જ રીતે વિવિધ વાર્તાઓ અને નવલકથાઓ અંગે પણ કહી શકાય.

કોઈ પણ સ્વરૂપમાં રહેલી કૃતિનો મુખ્ય હેતુ એક જ હોય છે અને તે છે – 'સ્વ'ને વ્યક્ત કરવાનો. દરેક કૃતિમાં સર્જકો પોતાના 'સ્વ'ને કોઈકને કોઈક રીતે અને કોઈકને કોઈક રૂપે વ્યક્ત કરતા હોય છે. એ પછી ભલેને વ્યક્તરૂપે હોય કે છદ્મવેશે હોય, પણ પોતાના અનુભવો, અવલોકનો અને તેનો પ્રતિભાવ આ બધા જ સર્જનોમાં આપણે નોંધી શકીએ છીએ. આમ, સાહિત્ય વિવિધ સ્વરૂપે મનોભાવો સાથે વણાયેલું અને સંકળાયેલું રહ્યું છે. વળી, આ બધી કલાઓ એક સ્વરૂપે 'ભાવવિરેચન'ની તક આપે છે. કાવ્ય, વાર્તા, ગીત અને અન્ય સ્વરૂપો સર્જકની અનુભૂતિ અભિવ્યક્ત થઈને ભાવકના મનોજગત સુધી પહોંચી શકતી હોય છે.

કોઈ પણ સાહિત્યમાં નાટ્યસ્વરૂપ પણ આ જ રીતે એક ભાવવિરેચનના સાધન તરીકે તેમજ કલાસ્વરૂપે જોવાયું છે. નાટક અભિવ્યક્તિ સ્વરૂપે સમૂહ સમક્ષ પ્રસ્તુત થયેલ સામૂહિક ભાવવિરેચન કહી શકાય. 'છ હક્રિદ્રક્રોજીજે જૈ જ જૉષ્ટિી ક્રિહક્રૈ હીહજૈઐ હૌહિ' રીીક્ષરં કૈં જ ક્રૅક્નેષ્ઠક્રૈહ' ક્રમ્મ દ્રક્રહીજિ ક દ્રીહ.' – છ. રૈક્રમ્મી

નાટકાન્તમ્ કવિત્વમ્. – કવિત્વનો છેડો નાટક છે. નાટક માનવીને તેના આંતરવૈયક્તિક સંબંધોને તેના અંગત તેમજ પ્રગટ જીવનને સમજવાનું એક આગવું સાધન છે. માનવજીવનની અને સમાજજીવનની વિવિધ ભાવનાઓને પ્રતિબિંબિત કરતું હોવાથી 'નાટક' જગતનું દર્પણ બની શકે છે.

લોકસ્ય સર્વકર્માનુ દર્શનમ્. લોકવૃત્તાનુકરણમ્
ત્રૈલોકસ્થસ્ય સર્વસ્ય નાટ્યં ભાવાનુકીર્તનમ્. – (ભરતમુનિ)

વાસ્તવિક સ્વરૂપે અને કલ્પિત સ્વરૂપે સમાજમાંથી જ, સમાજ માટે વિવિધ રૂપે પ્રગટ થતું એક વિશ્વ એ નાટક છે, જે સર્જકના માનસમાંથી પ્રગટ થઈને ભાવકવર્ગની મનોભૂમિમાં પ્રવેશે છે. સર્જકના મનોજગતમાં સર્જાયેલું આ નાટક સમાજનું જ પ્રતિબિંબ છે જે સર્જકના દૃષ્ટિકોણથી તેની સમજના સમાજને વ્યક્ત કરે છે. આમ, વાસ્તવિક સામાજિક માનવવર્તન અને સર્જકની તે માટેની વર્તન માટેની સમાજનો કલાત્મક સંગમ એટલે નાટક.

ટૂંકમાં નાટક સમાજમાં જ જન્મીને, સમાજના નાના ભાગ દ્વારા સમગ્ર સમુદાય સમક્ષ પ્રસ્તુત થાય છે. સમુદાયની માનસભૂમિકા અનુસાર નાટ્યમુદ્રા પામે છે, એટલે કે દરેક ભાવક નાટકનો જુદો જુદો આસ્વાદ લઈ શકે છે.

નાટ્યમ્ ભિન્ન રુચૈર્જનસ્ય બહુધા અપિ એકમ સમારાધાનમ્.

નાટક માત્ર મનોરંજન જ નહીં, પરંતુ એક આગવો વિશિષ્ટ અનુભવ છે. તે માત્ર પ્રચારની પ્રવૃત્તિ નથી, પણ સાહિત્યને લોકાભિમુખ કરવાની પ્રયુક્તિ કે કળા છે. જેમાં માત્ર સર્જકનું જ સુખ કે આનંદ સમાવેશ પામતો નથી, પરંતુ રંગકર્મીઓ માટે તેમજ ભાવકો માટે પણ એટલું જ આનંદદાયક બની રહે છે. દરેક રંગપ્રયોગે નાટક પુનર્જન્મ પામતું હોય છે. નાટક દ્વારા માનવમનના, સ્ત્રી-પુરુષના અંતરંગ જીવનની અને સંબંધોના વિકાસ-વિરામ અને ગતિની સમજ મળે છે. સાથે સાથે આ સમજ ભાવકને આપી પણ શકાય છે. એટલે કે નાટક સહકારની કળા છે, જેમાં નાટ્યસર્જક,